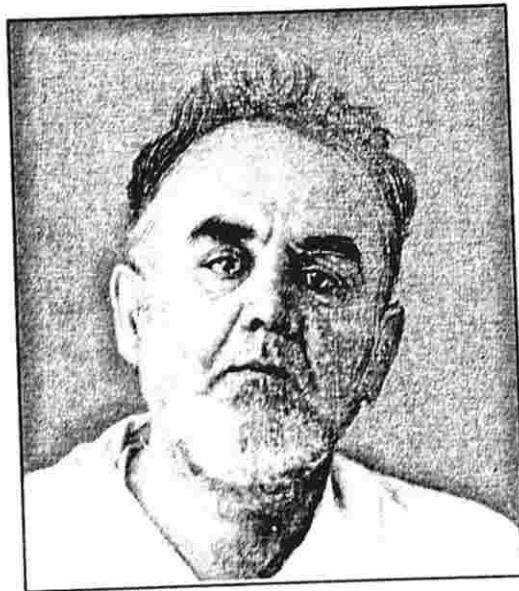

Ədalət TAHİRZADƏ

SALMAN MÜMTAZ

2002
7.28

115
T 17

Ədalət TAHİRZADƏ

SALMAN MÜMTAZ

(Tərcümeyi-hal očerki)

#1641

*Alım tanıyırıam – qoca Qafqazın
Çeşmə tək durulub dibindən çıxır.
Alım var sol əli Salman Mümtazın,
Sağ əli Hümmətin cibindən çıxır.*

Hüseyn Arif

7.12.02

«Kür» nəşriyyatı
Bakı – 2002

115 (2=A3) 2

Bilgisayarda yiğan və düzən:

Həmid TAHİRZADƏ

Ədalət TAHİRZADƏ. Salman Mümtaz.

Bakı, «Kür» nəşriyyatı. 2002, 16 səh.

Bu kitabça 1.500-dən artıq Azərbaycan şairinin ırsını min müsibətə əldə edərək onların adını yaşıdan BÖYÜK TOPLAYICI, 100-dən çox Azərbaycan yazarını ilk yol üzə çıxararaq yaradıcılıqlarını bolşevizmin ölüməsan ağır senzurası altında da doğru-düzgün təhlil edən, onların əsərlərini tarix boyunca ilk dəfə noşrə hazırlayan BÖYÜK ARASDIRICI, misilsiz söz xəzinəmizi 20 adda kitabında, yüzədək məqaləsinənədə el mali edən BÖYÜK YAYICI, Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının ÖZÜLÜNÜ QOYANlardan biri, kommunistlərin "Vəton xaini" kimi həbs edərək ölüm düşərgəsində güllələdiyi BÖYÜK VƏTƏNDƏŞ Salman Məşədi Məhəmmədəmin oğlu Əsgərzadə (Mümtaz) (1884-1941) haqqındadır.

© Ədalət TAHİRZADƏ

YAŞAYIŞI

Salman Məşədi Məhəmmədəmin oğlu Əsgərzadə (Mümtaz) 1884-də Şəkidə Gəncəli məhəlləsində doğulub.

Babası Ağaələsgər çox varlıymış. O ölündən bir az sonra arvadı da dünyasını döyişir, üstəlik, evi də yanır. Kimsəsiz qalmış oğlu Məhəmmədəmin var-dövlətlərinə yiyələnmiş əmisiñə sığınır, zərgor yanında işləyir. O, özünü tanımağa başlayanda Məşhədə ziyarətə gedir. Qayıdanda yolunu Aşqabaddan salır, çünki eşidibmiş ki, burada torpağı çox ucuz qiymətə satırlar. Məşədi Məhəmmədəmin Şəkidən gətirdiyi qızılla (qabaqcadan ehtiyatını görübümüz) Aşqabadda xeyli torpaq alır, özüñə yurd-yüva salır. Az vaxtda karvansara, dükan yiyəsi olur. Şəkidə qoyduğu ailəsini Aşqabadda tikdirdiyi yeni mülküñə gətirməyə hazırlaşan osnada - 1887-də 32 yaşında sətəlcəmdən ölürlər.

1900-də onun arvadı Məşədi Zəhra xanım (1865-1938) özünün kiçik qardaşı Kərbəlayı Əsgər'i Bakıdan götürüb xəlvətə Aşqabada gedir, ərinin dövlətinə yiyə durur. Oğlanları Salman-la Əsgər'i də Aşqabada gətirir, sonra böyük qardaşı Kərbəlayı Mövsüm'ü də yanına aparır.

Mirzə Fətəli Axundzadə'yə qohumluğu çatan Məşədi Zəhra xanım çox düşüncəli və bacarıqlı qadındır. O, iri bir sandıq alır, oğlanları ərsəyə çatanadək onu qızılla doldurur. (Həmin qızılları bir qədər sonra Salman Mümtaz Azərbaycan əlyazma kitablarını almağa, saysız xeyriyyə işlərinə xörclədi).

1893-də 9 yaşlı Salmanın Aşqabadda Mirzə Ələkbər Sabir'lə görüşü olur. Bu görüşlə də gələcəyin Mümtazında ədəbiyyata sonsuz həvəs yaranır. Vur-tut 3 ay molla yanında dərs keçmiş Salman gecəsini gündüzünə qataraq 22 yaşınadək öz üzərində ciddi çalışır, inadılılığı sayəsində fars, orəb, rus, urdu dillərinə yiyələnir, möcüzəli hafızosıyla Şərq ədəbiyyatının incilərini mənimsəyir.

Dayısı Kərbəlayı Mövsümün dükanında ticarətlə məşğul olan Salman yavaş-yavaş türk (Azərbaycan) əlyazmalarını toplamağa başlayır. 1906-cı il onun düşüncələrində döñüş yaradır. Aşqabada da gəlib çıxan «*Molla Nəsrəddin*» məcmuəsiylə yazişir, ona çoxlu xırda xəborlər, bozən də şerlər göndərir.

1910-un yanında Bakıda **Mirzə Ələkbər Sabir**ın ikinci görüşü, onunla iki həftəlik yaxın ünsiyyəti gənc Salmanı ədəbiyyata biryolluq bağlayır; Sabirin həvəsləndirməsindən sonra «*Molla Nəsrəddin*»də onun «*Xortdan bay*» imzası görünməyə başlayır.

İlk kitabını - «*Seyid Əhməd Hatif İsfahaninin tərcibəndi və tərcüməyi-həl*»nı Tiflisdə **I.Irzə Cəlil**in «*Qeyrət*» mətbəəsində buraxdırın vaxt (1913) 3 ay bu şəhərdə qalan tacir Salman Əsgərzadə ədəbiyyat, tarix və mədəniyyətimizi nə qədər dərindən bilməyiylə heyrətləndirdiyi **Abbas Səhhət**lə tanış olur, 2 il öncə dünyasını döyişmiş Sabirin «*Hophopnamə*»sini buraxmaqdə ona önəmlı maddi yardımda bulunur.

Tiflisdə böyük **Mirzə Cəlil**lə də yaxından dostlaşan, geniş dünyagörüsü və savadıyla onun dərin hörmətini qazanan, «*Molla Nəsrəddin*»də hərtərəfli maddi dəstəyini osırgəməyən Salman Əsgərzadə onun «*Ölülər*»ının 1916-də Aşqabadda sohnəyə qoyulmasından ötrü əlindən gələnədir. (Ancaq yerli hakimiyyət orqanları əsərin burada oynanılmasına icazə vermedi).

1918-in sentyabrında igid **Nuru paşa**'nın başçılığı altında rəşadətli türk əsgərinin qaniçən **Lenin**in miskin nökəri, qəddar və amansız türk colladı **Şaumyan**ın daşnak-bolşevik quldurlarından azad etdiyi Bakı **Məmmədəmin Rəsulzadə**'nın qurduğu Azərbaycan Cumhuriyyətinin yeni paytaxtı oldu. Gənc milli dövlətinə, doğma mədəniyyətinə ürəkdən qulluqda bulunmaq istəyən, ana yurdunun, torpağının təəssübünü çəkən tacir Salman Əsgərzadə çox keçmə-

dən anasını və ailəsini də özüylə götürərək Bakıya köcdü. Bir müddət *Krasnokrestovski* (indiki *Seyx Samil*) küçəsindəki 3-cü binada - qaynı **Ağarza'nın** mülkündə yaşıdı, *Baryatinski* (indiki *İncəsənət*) küçəsindəki 6/23-uncü binada şəxsi dükan açdı. 1919-dan **«Yasıl qələm»** cəmiyyətinin üzvü olan Salman Mümtaz onun uğurla fəaliyyət göstərməsinə xeyli pul xərclədi.

1920-də *Azərbaycan ağız ədəbiyyatının toplanması komissiyasını* yaratdı və sədri də özü oldu.

Biznesmen S.Əsgərzadə sovet hakimiyyətinin ilk illərində də ticarətdən ol çökmədi. 1924-dənə o, «*Azorneft-təchizat*» idarəsinin Nuxa (Şoki), Qutqaşen (Qəbələ), Zaqtala, Qax və Loqodexidə anbarları olan 2-ci rayon agentliyinin müvəkkiliyi. İstər burada çalışması, istər **Xalq Maarif Komissarlığında** əməkdaşlığı əlyazmalarımızı toplamasına nəinki maneçilik etmirdi, əksinə, adamlarla ünsiyyət bu işdə onun əlindən tuturdu.

1923-dən başlayaraq «*Kommunist*» qəzetində «*Undulmuş yarpaqlar*» və «*Dilməc*» silsilə yazılarıyla çıxış edən S.Mümtaz yaxın dostu **Həbib Cəbiyev**in redaktor olduğu bu qəzətdə 1925-dən daimi əməkdaş kimi işləməyə başladı və *iki ildə 10 kitab* buraxdırıldı. 1926-da Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaya yaxından qatılan, qurultaya «*Nəsimi*» adlı yeni kitabını ərməğan edən S.Mümtaz artıq akademik **Məhəmməd Fuad Köprülüzadə, Samoiloviç, Oldenburq** kimi görkəmli alimlərin hesablaşdığı ciddi tədqiqatçı kimi tanınırdu. Həmin il onun şəxsi kitabxanasına («*Kitabxaneyi-Mümtaziyyə*») baxan akademiklər **Bartold** və **Oldenburq** buradakı əlyazmaların zənginliyinə və elmi dəyərinə heyran qalmışdır.

Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun kaptalizməqədərki dövr Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsinin müdürü (1929-1932) və Azərbaycan Dövlət Muzeyinin elmi işçisi (1932-dən) S.Mümtaz eyni zamanda 1933-dən 1936-yadək **«Azərnəşr»in klassik irs şöbəsinə başçılıq** edirdi.

1933-ün fevralından SSRİ EA Azərbaycan Filialı ədəbi irs bölməsində elmi işçi, 1937-nin aprelindən isə Filialın Dil və Ədəbiyyat İnstitutu ədəbiyyat şöbəsinin müdürü çalışan Mümtaz bütün gücünü Azərbaycan ədəbiyyatının toplanmasına, tədqiqinə və nəşrinə yönəltmişdi.

Təsadüfi deyildi ki, 1934-də sovet yazıçılarının I ümumittifaq qurultayında və həmin ildə Firdovsinin 1000 illik yubileyində iştirak etməkçün Azərbaycandan Moskva-yaya göndərilənlər içərisində Salman Mümtazın xüsusi yeri vardı.

SSRİ EA Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun kiçik elmi işçisi Salman Mümtaz 19 iyun 1937-də «ifşa olunmuş burju millətçisi» kimi işdən çıxarıldı, 9 oktyabrdasə tutuldu. Bir sandıq qızıl xərcləyib uzun illər boyu topladığı əlyazmaları elə özünün kürəyindəcə maşınlara daşıtdıraraq «NKVD» zindanına apardılar (və orada məhv etdilər).

9 yanvar 1938-də **Sinman, Qalstyan, Avanesyan** və **Borşşev**in üç aylıq dəhşətli işgəncələrindən sonra da iradəsi sindirilə bilməyən, bütün dişləri vurulub tökülmüş ağızından «günahkaram» sözü çıxmayan yenilməz, məğrur Salman Mümtaza 10 il həbs cəzası kəsildi və əmlakı müsadiro olundu.

22 yanvar 1938-də məhbusu Orenburqa apardılar. 21 dekabr 1941-də - almanlar Oryola yaxınlaşan vaxt onu bu şəhərin həbs düşərgəsindəki başqa siyasi dustaqlarla birlikdə güllələdilər...

İŞLƏRİ

Böyük vətəndaş, yorulmaz araşdırıcı və ərdəmli insan Salman Mümtaz yaşayışıyla, gördüyü işləriylə torpağını və millətini şərəfləndirən azmanlardandır. «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Salman Mümtaz kimdir?» sorusununa qısa cavabı budur: çağdaşları arasında ad qazanmış ünlü şair, yazıçı və jurnalist, 1.500-dən artıq Azərbay-

can şairinin irsini min müsibətlə əldə edib onların adını yaşıdan BÖYÜK TOPLAYICI, 100-dən çox Azərbaycan yazarını ilk yol üzə çıxararaq yaradıcılıqlarını bolşevizmin ölüməşən ağır senzurası altında da doğru-düzungün təhlil edən, onların əsərlərini tarix boyunca ilk dəfə nəşrə hazırlayan BÖYÜK ARAŞDIRICI, misilsiz söz xəzinəmizi 20 adda kitabında, yüzdək məqaləsində el malı edən BÖYÜK YAYICI, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ÖZÜLÜNÜ QOYAN'lardan biri!

«Aşqabadlı», «Vasvası», «Eşşəkarısı», «Mömin çinovnik», «Mümtaz» (ərəbcə mümtaz «seçilmiş», «başqaların dan seçilən» deməkdir), «Sağsağan», «Sərçə», «Sərçəqulu bəy», «S.M.», «S.Əsgərov», «Türkməndost», «Xortdanqulu bəy», «Xortdanbəyzadə», «Calaghan» və başqa imzalar altında satirik və lirik şerlər, məqalə və felyetonlar, nəşr əsərləri yanan Salman Mümtazın indiyədək bir yerə toplanmayan zəngin ədəbi irsi «Molla Nəsrəddin»dən başqa «Qardaş köməyi», «Qızıl Şərq», «Qurtulus», «Zənbur», «Kəlniyət», «Leylək», «Muarif və mədəniyyət», «Tuti», «Füqəra Füyuzatı», «Seypur», «Şərq qadını» jurnallarının, «Açıq söz», «Ədəbiyyat qəzetəsi», «İqbal», «Yeni iqbal», «Komunist», «Günəş», «Səda», «Tərəqqi» qəzetlərinin səhifələrini səpalənib.

Hamidən önce **Sabir** və **Mirzə Cəlil** şəxsiyyətlərinən dən mənəvi güc almış Salman Mümtazın bədii yaradıcılığı **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev**, **Hüseyn Cavid**, **Hüseyn Sadiq** (Seyid Hüseyn), **Abdulla Şaiq**, **Cəfər Cabbarlı**, **Mikayıl Müşfiq** kimi dostlarıyla ünsiyyətdə ərsəyə gəlmişdi. Lev Tolstoy, **Maksim Qorki**, **Rabindranat Taqor**, **Sədrəddin Ayni** və başqa söz ustalarıyla yaxınlığı da onun dünyagörüşündə müəyyən izlər buraxıb.

Yazarlarımızın XIX yüzulin sonu - XX yüzulin başlanğıcındakı «ağlar güləyən»lər nəslinə qoşulan Salman Mümtaz da yaradıcılığa millətimi qaranlıqda saxlamaq istəyən qüvvələri tənqid etməklə başlamışdı. «İqbal» qəzeti 1913-

də yazırıdı: «*Salman Əsgərov cənablari Qafqaziyada vaxtimızın ən müqtədir*¹ sairlərindən sayılan bir zat olub, «*Molla Nəsrəddin*» jurnalında özünün pürmənə² serləri ilə millətimizin nöqsanlarını göstərir, nicatına yol göstərməkdə qələmiylə xidmət edir». **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev** və **Qurbanəli Şərifzadə**ylə birgə yazdığı, 1908-də «*Molla Nəsrəddin*»də çıxan «*Mozalan bayın səyahətnaməsi*» onun ciddi yaradıcılıq uğurlarındandır. Ancaq ədəbi irsinin ən əhəmiyyətli hissəsi daha çox «*Molla Nəsrəddin*»də çıxan felyetonlardır. Onlarda XX yüzilin başlangıcında maarifçi-demokratlarımızı düşündürən başlıca problemlərə (clm-din münasibətləri, qadının cəmiyyətdə yeri, xalqın iqtisadi vəziyyətinin ağırlığı və b.) toxunulub.

Salman Mümtaz, hər şeydən öncə, klassik ədəbiyyatımızın yorulmaz toplayıcısıdır. Yeri gələndə qızılla, yeri gələndə haqqı-salamla, yeri gələndə də «*kitab verənin bir əli, qaytaranın iki əli kəsilməlidir*» zarafatiyla əlyazmalarımızı yiğmağa girişən Mümtaz bu məqsədlə bütün Azərbaycanı Bakıdan Qaxacan, Dərbənddən Lənkəranacan, Qazaxdan Qubayacan, Şəkidən Astarayacan qarış-qarış gəzib, sorağını aldığı kitabın ardınca Dağıstanə, Gürcüstana, Ermənistana, Rusiyaya, Orta Asiyaya getməyə ərinməyib. (Hacı İsmayılov Qutqaşının «*Rəşid bəy və Səadət xanım*» kitabının iziyilə Vladiqafqaza və başqa şəhərlərə səfərinin tarixçəsi ədəbiyyatçılara yaxşı bəllidir). Salman Mümtaz çox vaxt yolu üstündəki çirkli karvansaralarda gecələyib, ac-susuz qalıb, uzun gəzintilərdə bəzən bədənini bit basıb. 1922-də belə səfərlərinin birində o, səpmə yatalaq xəstəliyinə tutulub, altı ay yataqdən qalxa bilməyib.

Sonsuz əziyyətlə topladığı əlyazmalardan o, misilsiz kitabxana yaratmışdı. «*Kitabi-Dədə Qorqud*» eposunun Vatikan və Drezdendəkilərdən sonra üçüncü nüsxəsi, Füzuli «*Divan*»ının dünyada ən qədim və ən mükəmməl el-

yazması, **Şah İsmayılov Xətayi «Dəhnəmə»** və «*Nəsihatnamə*»sinin elmə bəlli ilk nüsxələri, Azərbaycanın yüzlərcə qüdrətli şairinin əlyazmaları yalnız bu kitabxanadaydı. Zənginliyinə görə təkcə Əbdülləqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə'nin (1817-1879) və Məhəmmədəli Tərbiyat'ın (1877-1940) şəxsi kitabxanalarıyla müqayisə edilə biləcək bu xəzinənin üstünlüyü orasındaydı ki, S. Mümtazın yiğdiyi əlyazmaların aksariyyəti TÜRKÇƏ'ydidi.

Həm də S. Mümtaz həmin kitabları o vaxt toplamışdı ki, kimin evində ərəb əlifbasında bircə yarpaq yazı tapılısaydı allahsız kommunistlər onu ailəsiqarışq ya güllələyir, ya da Sibirə sürgün edirdilar. 1920-30-uncu illərdə əlyazmalarla «oturub-durmağın» özü böyük bahadırlıq, igidlilikdi.

1937 qırğınları SSRİ-də hamidan çox türklərə zərbə vurdu. 1926-dakı I Türkoloji qurultayın vahid türk əlifbası və imləsi barəsindəki qərarlarını, yaranmaqdə olan türk mənəvi birliyini aradan götürməkçün qurultayın, demək olar ki, bütün iştirakçıları «pantürkist», «millətçi», «əksinqılıbçı» adı altında məhv edildi. Türklerin milli təfəkkürlü bütün ziyahları yox edildi. «Türk» adı yasaqlandı. (Azərbaycanda yaşayanlara «azərbaycanlı» adı qoyuldu). Onların saxta tarixini yazmaq əsasən türk düşməni olan yad soylu tarixçilərə tapşırıldı. Keçmişlərini öyrənə bilməsinlər deyə ərəb əlifbasındaki bütün qədim türk əlyazmaları, kitabları yandırıldı. Salman Mümtaz və onun kitabxanası da bu siyasetin qurbanı oldu. «NKVD» cəlladları 1937-nin oktyabrında üstü çadırlı iki maşına doldurulmuş əlyazmaları da «vətən xaini» sayaraq həbs etdilər.

Aradan çox-çox illər keçdikdən sonra aşkarlandı ki, mədəniyyətimizin, tariximizin düşmənləri «NKVD» bufcətində bu əlyazmaları cirib vərəqlərinə qatab bükürmüş, işıqçılardan «Dəniz qırığı»nda dəhlizlərin elektrik xətlərini düzəltməkçün nördivan yerinə bu əlyazmaların qalaqlarının üstünə çıxırmış...

Aylar ötəcək, illər dolanacaq, atasının sərvətini geri istəyən **Şəhla Mümtazzadə**'nın tələbiylə **Yusif Məmmədəliyev, Süleyman Rəhimov** Salman Mümtaz kitabxanasını soraqlayacaqlar və 1957-də **Petrosyan** belə bir arayış verəcək: «[S.Mümtazın evindən] 9 oktyabr 1937-də həbs zamanı bunlar götürürlüb: 12 ədəd müxtəlif kitab, müxtəlif materiallar, 3 torbada və bir çamadanda əlyazmalar və bir bağlama xüsusi materiallar. Ancaq sonralar həmin materiallara nə olduğu haqqında məlumatımız yoxdur». 9 oktyabr gecəsi Salman Mümtazı evindən götürünlərdən biri **Aron Ribakov**'dan maşına yüklənmiş kitabların içində nələr olduğunu soruşanda belə cavab verəcək: «Vse bili Korani» («hamisi Qur'an idi»). «Dəniz qırğıının arxivini S.Mümtaz kitabxanasını tanıyan yazıçı və alimlərin sözlərinə əsasən hazırlanmış vur-tut 238 əsərin siyahısını qoruyub saxlayacaq. Azərbaycan KP MK-nin ovaxtı I katibi **İ.Mustafayev**'sə öyrənəcək ki, əlyazmalar o vaxt «NKVD»-nin həyətində yandırılıb...

S.Mümtaz kitabxanasından bu gün cüzi şey qalmadadır - vaxtilə onun Ermitaja, SSRİ EA Azərbaycan Filialına bağışladığı kitablar, sənədlər, burada işlədiyi vaxt özünün qələmindən çıxan, plan işi kimi təhvil verdiyi əlyazmalar və həbs gecəsi mətbəxdə gözdən yayanın, sonralar Respublikası Əlyazmalar Fonduna verilən bir zənbil əsər. Bu cüzi hissənin indi Azərbaycan EA Əlyazmalar İstítutundakı fondlar içərisində on zənginlərdən olduğunu desək yaşı əlində məhv edilmiş kitabxananın dəyərini göz önündə tam dolğunluğuya canlandırma bilərik.

Araşdırıcı Salman Mümtaz üst-üstə bir neçə akademiklə bir neçə professorun bacardığından çox iş görüb. Tarixdə ilk dəfə olaraq üstündə «Azərbaycan ədəbiyyatı» yazılmış 16 kitabdan birincisində - 1925-də nəşr edilmiş «Ağaməsih Şirvani»da o yana-yana deyir:

«Söz yox ki, qaraladığım sətirlərdə hörmətli oxucularımı qane etməyəcək bəzi nöqtələr də olacaqdır. Onlar bu

qüsuru məndən yox, taleyimizdən görməlidirlər. Başqa milətlərdə hər hansı mövzularda olursa-olsun bir kiçik əsər yazmaq həvəsinə düşən müəlliflər üçün minlərcə məxəzələr, qəzetə və jurnallar təpilir. Amma yaxşı-yaman qaraladığım bu cizma-qaramı hecdən meydana qoyuram. Məxəzlərim mürənnələr, güvələr ağızlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış ciriq-miriq yarpaqlar, darmadağın cünglər və bəyazlardır. Qaynaq - mənbə - istoçniklərim isə ucuq-yixiq qəbir daşları ilə səqfi çökmiş məscid tağları olmuşdur. İstifadə etdiyim qəzetə və jurnallar da goca kişilərin və çox yaşlış qadınların hafızələri və hövsələləridir. Məndən qabaq gələn mühərrirlərdən bu yolda bir hazırlıq görən olsa idi, şəksiz, mən bir bu qədər də çətinliyə uğramazdım. Tarixi-ədəbiyyatımızı meydana çıxarmaq imkan xaricində olduğu üçündür ki, bu günə kimi yaxşı-yaman bir əsər belə araya çıxmamışdır».

Doğrudan da, Salman Mümtazadək sistemli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yazmaqcun ciddi özül yaradılmamışdı. Düzdür, **Sam Mirzə**'nin «Təhseyi-Sami», **Rzaqulu xan Hidayət**'in «Məcməiil-füsəfa», **Mir Möhsün Nəvvab**'in «Təzkireyi-Nəvvab», **Hacı Əbdürrəzaq bəy**'in «Nigaristan», **Lütfəli bəy Azər**'in «Atəşgədə», **Seyid Əzim Şirvanı**'nin «Təzkirə», **Məhəmməd ağa Müctəhidzadə**'nin «Riyaziil-aşiqin», **Hüseyn əfəndi Qaibzadə**'nin «Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarəna məcmuədir», **Səfiqulu bəy**'in «Ruzi-rövşən», **Firudun bəy Köçərli**'nin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» kimi dəyərli təzkirə və topluları mövcuddu, ancaq onların həlli hələ nəşr olunmamışdı. **Həm də onların bəzilərində yalnız farsca yازan şairlərimizdən söz açılıb, bəzilərində şairlərin tərcüməyi-hali yox, təkcə əsərlərindən nümunələr verilib, bəzilərində yəniz ayri-ayrı şer məclislərinin üzvləri, ya da Azərbaycanın müəyyən bölgəsində yaşamış şairlər əhatə olunub. Həmin əsərlərdə yazarların Azərbaycan ədəbiyyatındaki yeri də, demək olar ki, təhlil edilməyib. Firidun bəy**

Köçərlidən sonra ilk dəfə olaraq məhz Salman Mümtaz bütün Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən ırsimizin araşdırılması kimi çox çotin işə girişdi. Özü də, onun tədqiqatında başlıca yeri TÜRKÇƏ YAZAN SÖZ USTALARIMIZ tutdu.

Ədəbiyyatımızda son 1.200 ilde yetişmiş cəl bir görkəmli yazar yoxdur ki, onun adı Salman Mümtaz araşdırmaçılarından yan keçsin: Xaqani, Nizami, Məhsəti, Qivami Mütərrizi, Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Cahan şah Həqiqi, Nəsimi, Şah Qasim Ənvar, Zülfüqar Şirvani, Marağalı Əvhədi, Süruri, Şahi, Xətayi, Həbib, Füzuli, Vidadi, Vaqif, Zakir, Nəbatı, Bakıxanov, Natəvan, Qutqaşlı, Axundzadə, Vazeh, Seyid Əzim, Zərdabi, Sabir, Mirzə Cəlil, Səhhət, Həmmal...

483 Azərbaycan şairinin siyahısını verən alım 20 ilde onların əsərləri üzərində çalışacağını yazırırdı. O, 1933-38-ci illər arasında 104 şair haqqında geniş araştırma aparmayı nəzərdə tuturdu.

Proletkultçuluğun tügyan etdiyi, bu sadalanan şairlərin, demək olar ki, hamisina «ruhani», «saray şairi», «feodal», «çar məmuru», «tacir» («xırda burjuva») kimi adlar qoyulub rədd edildiyi, ədəbiyyat tariximizin Vaqifdən başladığı söylənildiyi bir zamanda qatt millətçi Salman Mümtaz sinəsini qabağa verib onların hər birini qızığın müdafiəyə qalxdı və çox sevindiricidir ki, klassiklərimizin çoxu məhz onun sayəsində özünün layiq olduğu həqiqi qiyməti ala bildi.

«Kommunist» qəzetindəki «Unudulmuş yarpaqlar» silsilə məqalələriylə ilk araşdırmalarını ortaya çıxaran S.Mümtazın «Azərbaycan şairlərindən Nəsimi» məqaləsi (1923) ilk ciddi uğuru oldu. Nəsiminin həyat və yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslığımızda ən geniş şəkildə ilk dəfə məhz bu yazıda ortaya qoyuldu.

Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıllı Xətayi, Nəsimi və Füzuli'ni «maarif göylərimizin beşguşəli ulduzu» adlandıran, onların ana dilində yazmasını yüksək dəyərləndirən Salman Mümtaz bu türk şairlərinin ırsını xüsusi sevgiyələ araşdırıb və bilinməyən çoxlu əsərlərini üzə çıxarıb.

S.Mümtaz Həbib, Ənbəroğlu, Hacı İsmayıllı bəy Qutqaşlı kimi onlarca yazarımızdan da ədəbiyyat tarixinin ilk dəfə söz açıb. O eləcə də həm bir çox əsərlərin əsl müəlliflərini ilk dəfə müəyyənləşdirib, həm də bir çox poeziya azmanlarımızın əsərlərini birinci olaraq nəşrə hazırlayıb.

19 mart 1937-də ərizə verib ki, onun nəşrə hazırladığı *Füzuli əsərlərinin I cildi*'ylə bağlı komissiya yaradılsın. Komissiya böyük alimin çoxillik əməyinin bəhrəsi olan (ancaq tutulandan sonra itib-batan, başqalarının adı altında buraxılan) bir çox əsərləri haqqında geniş məlumat verən sənəd hazırladı. Bu sənəddən öyrənirik ki, S.Mümtazın hazırladığı Füzuli əsərlərinin Y.Bertels'in redaktosundən keçmiş latin əlifbasındaki *I cildi (qəzəllər)* H.Səmədzadə'dodur, ərəb əlifbasındaki *II cildin* («Leyli və Məcnun») bir hissəsi redaktə üçün Y.Bertelsə (Leninqrad) göndərilib, ikinci hissəsi Bakıdadır, *III cildsə* («Bəngü-Badə») qaralama şöklində hazırlanır və S. Mümtazın özündədir.

Füzulinin tərcüməyi-halına aid 260 səhifəlik monoqrafiyası da Y.Bertelsin redaktosundən keçib və institutun elmi arxivinə verilib. Bunlardan başqa, sənəddə göstərilir ki, S.Mümtazın 1934-də hazırladığı *Xətayi «Divan»ını B.Çobanzadə, T.Şahbazi, Ə.Nazim və qismən H.Arashı redaktə ediblər və əlyazma institutun arxivində saxlanılır. 6 cildlik (40 çap vərəqi həcmində) «5000 söz» lügətinin I cildi redaktor Ə.Dəmirçizadə'yə, yerdə qalan 5 cildi isə İdris Həsənov'a verilib (o, əsəri 1937-nin nəşr planına salmayı nəzərdə tuturdu). Ərəb əlifbasındaki «50 şair» əsəri*

də H.Səmədzadə'dədir (görünür, bu, sonralar «100 şair» kimi tanınan itmiş əsərdir). S.Mümtazın özünün giriş yazdığı, 1930-də təhvil verdiyi «Şəki savları» kitabının əlyazmasında heç yerdə yoxdur.

Bu sənədə əlavə etmək istərdik ki, adı çəkilən əsərləri nəşro hazırlamağa Salman Mümtaz ömrünün çoxunu sərf etmişdi. Düzdür, adı çəkilən əsərlərin əksarı sonralar özgələrinin malı oldu, ancaq Qövsi Təbrizi'nin (1925), Zəkir'in (1925,1936), Vaqif'in (1925,1937), Nəsimi'nin (1926), Vazeh'in (1926), Vidadi'nin (1936)... ilk dəfə nəşr edilən külliyyatları belə Salman Mümtaz adını obədi yaşatmağa yetərlidir. Həm də bu gün Əlyazmalar İstitutunda qalan öz əlyazma nüsxələri əsasında Salman Mümtazın müəlliflik haqlarını ona qaytarmaq mümkündür.

Ədəbiyyatı «xas ədəbiyyat» (klassik ədəbiyyat) və «el ədəbiyyati» (ağzı ədəbiyyatı, folklor) deyə iki yerə bölən S.Mümtaz folklorumuzun toplanması və nəşri yolunda da yorulmadan çalışıb. 1920-dən başlayaraq ağzı ədəbiyyatımızı toplayan alim bu sahədə Vəli Xuluflu, Hənəfi Zeynallı və Hümmət Əlizadə'ylə birgə ölçüyəgəlməz faydalı işlər görüb. İstər bayatılarımızın toplanması və araşdırılmasının ilk məhsulu olan «Aşıq Abdulla» (1927) və «Sarı Aşıq» (1935) kitabları, istərsə də Azərbaycan el ədəbiyyatının yiğilib sistemləşdirilməsi sahəsində ilk ciddi təcrübə olan iki cildlik «El şairləri» (1-ci nəşr: 1927-28; 2-ci nəşr: 1935-36) əsəri hələ də elmi dəyərini itirməyən mötəbər qaynaqlardır.

S.Mümtaz öz araşdırmlarında yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına qapanıb qalmayıb. Onun Şorq klassikləri haqqında da sanballı yazıları vardır. Firdovsi, Sədi, Rudəki, Nəvai, Məxdumqulu və b. haqqında məqalələrinin hər birini 1920-30-uncu illərdə ədəbiyyatşunaslar yeni söz kimi qarışdırıb.

Araşdırıcı S. Mümtazın tariximizə dair də sanballı yazıları var. Əlyazmalar İstitutunda onun tapıb ortaya çıxar-

dığı çoxlu qədim formalar, dəyərli tarixi sənədlər saxlanmalıdır.

Ana dilini sonsuz məhəbbətlə sevən, iliyinə, sümüyü-nədək TÜRK OĞLU TÜRK olan (öz deyimlərindəndir) Salman Mümtaz bu dildə yazanları qiymətləndirdiyi kimi, dilin zənginliyini üzə çıxarmaq üçün özü də az iş görməyib.

Hələ 1917-də buraxdırıldığı «Qul» yazısında dilimizin ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsinə çağırır və dediyinə çox ciddi əməl edirdi. Onun yazıları həddən artıq aydınlığı, sadəliyi və yeni sözlərin bolluğuyla seçilir. «Söhbətül-əşmar»ı «Yemislərin öyüşməsi» kimi verən S.Mümtaz ya əski türk sözlərini yenidən həyata qaytarır, ya da dilimizin daxili imkanlarından yararlanıb yeni sözlər yaradır. «Ana dilimiz olduğunu varlı və zəngindir. Yalnız çalışmaq və itmiş-hatmış sözlərimizi aramaq və tapmaq gərəkdir» yazan alim ilk təşəbbüs kimi «Dilmac» lügətində 944 ərəb-fars sözünün türkə qarşılığını tapmış, yaxud yaratmışdı. «5000 söz» lügətinə o, ömrünün 13 ilini vermişdi.

Salman Mümtaz ədəbi irsimizi yalnız toplamaq və araşdırmaqla kifayətlənməyib, həm də onu geniş təbliğ edib. 23 ilin içində o, 20 adda kitab buraxdırıb: «Seyid Əhməd Hatif İsfahaninin tərcibəndi və tərcüməyi-hali» (1913), «Ağaməsih Şirvani» (1921), «Molla Pənah Vaqif» (1925,1937), «Nişat Şirvani» (1925), «Məhəmmədhüseyn xan Müştəq» (1925), «Qövsi» (1925), «Nitqi Şirvani» (1925), «Qasım bəy Zakir» (1925, 1936), «Mirzə Şəfi Vazeh» (1926), «Seyid İmadəddin Nəsimi» (1926), «Baba bəy Şakir» (1927), «Aşıq Abdulla» (1927), «El şairləri» (1-ci nəşr: I cild, 1927, II cild, 1928; 2-ci nəşr: I cild, 1935, II cild, 1936), «Mehdi bəy Şəqaqı» (1928), «Ağabəğir Şirvani» (1928), «Mirzə Nəsrulla bəy Didə» (1928), «Vaqif» (İ.Cahangirovla birgə yazıb) (1933), «Sarı Aşıq və bayatılar» (1935), «Molla Vəli Vidadi» (1936). Ancaq alim qəzet və jurnal məqalələrində də çoxlu şerləri, ayrı-ayrı əsərlər dən örnekleri gen-bol üzə çıxarıb.

Salman Mümtazın elmi irsi həmişə yüksək qiymətləndirilib. Sağlığında V.V.Bartold (1869-1930), Y.E.Bertels (1890-1957), A.Y.Samoyloviç (1880-1938), Məhəmmədəli Tərbiyət (1877-1940), Səid Nəfisi (1895-1968) kimi görkəmli filoloqlar onun tədqiqatlarına heyran qalıb. Ancaq höbs edildikdən sonra əlyazmaları tarac edilən, onun-bunun adına nəşr olunan alimin adını unutdurmağa çalıshılar. Qədirbilən filoloqlarımız **Rasim Tağıyev** və başqalarının araşdırmları sayəsində Salman Mümtaz ədəbiyyatşünaslığımızda yenidən özünə layiq yer tutmaqdadır.

1 mart 1993.

2002
728

671